

ΠΟΤΕ ΓΡΑΦΤΗΚΕ, ΛΟΙΠΟΝ, Ο «ΚΑΤΖΟΥΡΜΠΟΣ»
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΟΡΤΑΤΣΗ;*

Στή μνήμη του ΑΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Ὁ *Κατζούρμπος* τοῦ Γεωργίου Χορτάτση ἐθεωρεῖτο, ἀπό τότε πού ὁ ἀείμνηστος Λίνος Πολίτης πρωτοδημοσίευσε τό ἔργο (1964), ἕνα ἀπό τὰ ἐλάχιστα, μέ ἀπόλυτη ἀσφάλεια, χρονολογημένα κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Πολίτης, στηριγμένος σέ «ἐσωτερικές» μαρτυρίες τοῦ *Κατζούρμπου*, δηλαδή στή μνεία τοῦ Μιχαήλ τοῦ Γενναίου (ἡγεμόνευσε ἀπό τό 1593 ὡς τό 1601, ἔτος τῆς δολοφονίας του), ἀλλά καί στή μνεία τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Γ' (ὑπῆρξε Σουλτάνος ἀπό τό 1595 ὡς τό 1603, πού πέθανε), κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι τό ἔργο γράφτηκε ἀνάμεσα στό 1595 καί στό 1601¹. Οὐδείς σκέφτηκε νά ἐπιχειρήσει ἀνασκευή τῆς διπλά ἐπιβεβαιωμένης αὐτῆς χρονολόγησης.

Πρόσφατα (1993) ὁ Στέφανος Κακλαμάνης σέ βιβλίο του, ὅπου θίγονται ποικίλα ζητήματα γιά τόν Γεώργιο Χορτάτση καί τήν ἐποχή του², ἐπιχειρεῖ ἀνατροπή τῆς χρονολόγησης τοῦ Πολίτη. Ἄς δοῦμε πού στηρίζει τίς ἀπόψεις του.

Στήν 8η σκηνή τῆς 4ης πράξης τοῦ ἔργου ὁ Δάσκαλος λέει στόν μπράβο Κουστουλιέρι, ὅτι θά συνθέσει ἕνα ποιητικό «ἐγκώμιο» γι' αὐτόν καί γιά νά τοῦ δεῖξει τήν ἱκανότητά του προσθέτει:

*Γροῖκησε ἕνα ὀκτάστιχο πῶκαμα τοῦ Rangone
κι ἐβάλαν το στό μνημα του· toscano, μά ὄμορφό 'ναι
(Δ' 361-362)*

καί ἀκολουθεῖ ἡ ἐκφώνηση τοῦ ἰταλικοῦ «ἐγκωμίου».

Ἦδη ἀπό τό 1964 ὁ Πολίτης εἶχε σημειώσει ὅτι ὁ ἐδῶ ἀναφερόμενος Rangone εἶναι ὁ Baldassare Rangone, ὀνομαστός στρατιωτικός ἀπό τή Modena, ὁ ὁποῖος πῆγε, ἀναλαμβάνοντας ὑψηλή ὑπηρεσιακή θέση, στήν Κρήτη, ὅπου καί ἐπέθανε τό 1581³. Εἶχε σημειώσει ἐπίσης ὅτι ὁ Μ. Ι. Μανούσας τόν ἐπληροφόρησε πῶς βροῖκε ἐγγραφο τῆς 28/2/1579, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὁ Rangone διορίζεται *Governator General di tutta la militia* τῆς Κρήτης.⁴

* Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι ἡ Ἀνακοίνωση τοῦ Σ.Α.Ε. στό Η' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ἡράκλειο, 10 Σεπτεμβρίου 1996). Πρωτοδημοσιεύεται ἐδῶ.

1. ΑΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, κριτική ἐκδοση τοῦ *Κατζούρμπου*, Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον Κρήτης 1964 (στό ἐξῆς: ΠΟΛΙΤΗΣ), ιζ'-κ'.

2. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Ε. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗ, *Ἔρευνες γιά τό πρόσωπο καί τήν ἐποχή τοῦ Γεωργίου Χορτάτση*, Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον Κρήτης 1993 (στό ἐξῆς: ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ).

3. ΠΟΛΙΤΗΣ, 121.

4. Ὁ.π.

Ὁ Κακλαμάνης συγκέντρωσε πρόσθετα στοιχεία καὶ σημειώνει: «Ἡ παρουσία τοῦ Rangone στὴν Κρήτη χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς 5 Σεπτεμβρίου 1579 ὡς τὶς 10 Μαΐου 1581 [ἡμέρα τοῦ θανάτου του] καὶ ἦταν σύντομη. Μόνον κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς θητείας του μπόρεσε νὰ ἀσχοληθεῖ οὐσιαστικά μὲ τὶς ἀρμοδιότητές του. Γιὰ τὸ ὑπόλοιπο διάστημα, πού ἦταν καὶ τὸ μεγαλύτερο, βρέθηκε σὲ ἀδυναμία νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἀποστολή του, λόγω τῆς πολύμηνης ἀσθένειας πού τὸν καθήλωσε στὸ κρεβάτι καὶ τὸν καταδίκασε οὐσιαστικά σὲ ἀναγκαστικὴ ἀπραξία»⁵. Στὴ συνέχεια ὁ Κακλαμάνης ἐκθέτει τὴν ἐξῆς ἀποψη: «... εἶναι ἄξιο ἀπορίας πὼς σὲ μὴ κωμωδία πού χρονολογοῦμε [κατὰ τὸν Πολίτη] στὴν τελευταία πενταετία τοῦ 16ου αἰώνα, γίνεται λόγος γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς Ἰταλοῦ ἀξιωματικοῦ πού συνέβη δεκαπέντε μὲ εἴκοσι χρόνια νωρίτερα. Ὅπως εἶδαμε, ἡ οὐσιαστικὰ ἀσημαντὴ σὲ χρόνο καὶ ἔργο παρουσία τοῦ Baldassare Rangone στὴν Κρήτη καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀπίθανο, οἱ θεατῆς τοῦ *Κατσούρμπου* νὰ διατηροῦσαν ἔστω καὶ ἀμυδρὴ ἀνάμνηση γιὰ τὸν Ἰταλὸ αὐτὸν ἀξιωματικὸ εἴκοσι χρόνια περὶπου μετὰ τὸ θάνατό του»⁶. Ἀκολούθως ὁ Κακλαμάνης, ἀφοῦ σημειώσει ὅτι, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ τριετὴς ἐπιδημία πανούκλας (1592-1595) «ἀλλοίωσε σοβαρὰ τὸν ἀστικό, κυρίως, πληθυσμὸ τοῦ νηιοῦ»,⁷ καὶ ὅτι ὁ Rangone θὰ ἦταν ἄγνωστος στὸ κοινὸ τοῦ 1595-1600, καταλήγει –χωρὶς κανένα δισταγμὸ– στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ *Κατσοῦρμπος* γράφτηκε «στὰ τέλη τοῦ 1581 ἢ τὸ 1582, στὸν Χάνδακα, ὅπου τὸ ἔργο παίχτηκε τότε γιὰ πρώτη φορὰ».⁸

Ἡ «ἄβολη», γιὰ τὸν Κακλαμάνη, ἀναφορὰ τοῦ Μιχαήλ τοῦ Γενναίου καὶ τοῦ Μεχμέτ τοῦ Γ' ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν ἀκόλουθη διατύπωση: «θ ἄ π ρ ἔ π ε ι ν ἄ ο φ ε ἴ λ ε τ α σὲ μ ε τ α γ ε ν ἔ σ τ η ρ ἡ π ρ ο σ θ ἦ ρ ῆ ἑ λ ἰ κ α κ ω ν γ ε γ ο ν ὸ τ ω ν, π ο ῦ ὁ Χ ο ρ τ ἄ τ η σ ῆ ἔ κ α ν ε μ ἔ τ ῆ ν ε ὑ κ α ρ ῖ α κ ἄ π ο ι α ς θ ε α τ ρ ι κ ῆ ς π α ρ ἄ σ τ α σ η ς τ ο ῦ ἔ ρ γ ο υ σ τ ἄ χ ρ ὄ ν ι α 1595-1601 σ τ ὸ ν Χ ἄ ν δ α κ α. Κ α τ ἄ τ ῆ ν ἄ ν α φ ο ρ ἄ κ αὶ τ ο ῦ ς ἑ ξ α ρ τ ῆ μ ἔ ν ο υ ς ἀ π ὸ α ὑ τ ῆ ν σ τ ἰ χ ῖ ο υ ς σ τ ὸ ν R a n g o n e, γ ι α τ ἰ α ῦ τ ὸ δ ἔ ν ἦ τ α ν ἄ ν α γ κ α ῖ ο κ αὶ ἑ π ι π λ ἔ ο ν θ ἄ ἑ π η ρ ἔ α ζ ε τ ῆ ν π λ ο κ ῆ κ αὶ τ ῆ ν ὀ ρ γ ἄ ν ω σ η τ ο ῦ λ ὸ γ ο υ τ ῆ ς Δ 8 σ κ η ῆ ς, μ ἰ ἄ ς ἀ π ὸ τ ἰ ς κ ω μ ἰ κ ὸ τ ἑ ρ ε ς τ ο ῦ *Κ α τ σ ο ῦ ρ μ π ο υ*».⁹

Ἐνα δεῦτερο –καὶ τελευταῖο– ἐπιχείρημα τοῦ Κακλαμάνη γιὰ τὴν ὑπόθεση πού εἰσηγείται εἶναι ἡ ἀντιστοιχία ὑπέρυπνων καὶ τσεκινῶν. Στους στίχους Ε' 179-182 ἡ Πουλσέ-να ἀναφέρει, ὅτι ἡ Κασσάντρα δὲν εἶναι δικὸ της παιδί, ἀλλὰ τὴν εἶχαν ἀγοράσει σὲ σκλαβοπάζαρο τῆς Χίου:

*κα ἀγόρασέ την ἄντρας μου κι ἔδωκε δυὸ χιλιάδες
πέρπερα ὀλομετροητά, κἀνου ἑκατὸ τσεκινά*

(Ε' 180-181)

Ἀπὸ τὴ μνεῖα αὐτὴ, καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀντιστοιχία τῶν δύο νομοσμάτων πού ἐπιση-
μανε σὲ κάποιες χρονικὲς περιόδους, καταλήγει: «Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνάγεται
ὅτι ἡ ἀντιστοιχία 1 τσεκινά = 20 ὑπέρυπρα πού δηλώνεται στούς στίχους Ε' 180-181 τοῦ

5. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, 28.

6. Ὁ.π., 29.

7. Ὁ.π.

8. Ὁ.π., 30.

9. Ὁ.π., 31. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

Κατσούρμπου, ήταν αυτή που ίσχυε στην περίοδο 1577-1583»¹⁰. Τό γεγονός, κατά τη γνώμη του, ενισχύει την υπόθεσή του για χρονολόγηση του έργου στα 1581-82.

Ἡ χρονολόγηση πού εισηγείται ὁ Κακλαμάνης στηρίζεται σέ μιά σειρά ἀναπόδεικτων υποθέσεων. Ἄς τίς δοῦμε:

1) Τίς σηµαντικότερες, γιά τίς χρονολόγηση τοῦ ἔργου, µεινίες τοῦ Μιχαήλ τοῦ Γενναίου καί τοῦ Μεχµέτ τοῦ Γ' τίς παραµερίζει, υποθέτοντας ὅτι ἀνήκουν σέ µεταγενέστερη προσθήκη γιά νεώτερη παράσταση τῆς κωµωδίας. Ἀλλά δέν διαθέτουµε ἐπιβεβαιωµένες µαρτυρίες γιά πραγµατοποίηση ἑλληνοφῶνων παραστάσεων στήν Κρήτη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καί εἰδικότερα, δέν γνωρίζουµε ἂν ὁ *Κατζούρµπος* παραστάθηκε ποτέ. Ἀλλά κι ἂν ἀκόµη τό ἔργο ὄντως παίχθηκε, πῶς ἀποδεικνύεται ὅτι οἱ παραπάνω µεινίες ἀποτελοῦν προσθήκη; Ὁ Κακλαµάνης θεωρεῖ γεγονός τό ὅτι ὑπῆρξαν δύο παρουσιάσεις τοῦ ἔργου, ἡ πρώτη γύρω στά 1582-83 καί ἡ ἄλλη µεταξυ 1595 καί 1600, γιὰτί ἔτσι ἐξυπηρετεῖται ἡ θεωρία του. Στήν πραγµατικότητα ὁ ὅλος συλλογισµός του στηρίζεται σέ µιά ἀναπόδεικτη εἰκασία.

2) Ὑποθέτει ὅτι ὁ Χορτάτσης δίνει ἰδιαίτερη προσοχή στήν προβολή τῆς ὀρθῆς ἀντιστοιχίας ὑπέρπυρων καί τσεκινῶν, γιά νά καταλήξει στό συµπέρασμα, ὅτι ἡ ἀντιστοιχία πού ἀναφέρεται στούς στίχους Ε' 180-181 (2.000 ὑπέρπυρα = 100 τσεκίνα) µᾶς ὀδηγεῖ στά χρόνια 1577-1583¹¹. Ἄρα τότε θά γράφτηκε τό ἔργο, καί εἰδικότερα µετά τό θάνατο τοῦ Rangone (1581). Ὁ ἴδιος ἔχει σηµειώσει λίγο πῶ πάνω: «Ἡ ὑπογράµµιση τῆς ἀντιστοιχίας 2000 ὑπέρπυρα = 100 τσεκίνα πού καταγράφεται στούς στίχους Ε' 180-181, ἀλλά καί σέ ἄλλα σηµεῖα τοῦ ἔργου µέ κάποιες ὁµως μικρές ἀποκλίσεις, δέν εἶναι καί τόσο ἀθῶα... κ.λπ.»¹²

Ἀπορῶ γιά τό πῶς ὁ Κακλαµάνης χαρακτηρίζει «µικρή ἀπόκλιση» ἀπό τήν ἄποψη πού ἐκθέτει τήν ἀκόλουθη µαρτυρία τοῦ κεµένου, τήν ὁποία εἶχε ἤδη ὑπογραµµίσει ὁ Λίνος Πολίτης¹³: Ὁ νεαρός Νικολός δίνει στήν Ἄννουσα, τήν ὑπῆρέτρια τῆς «ρουφιάνας» Πουλσιένας, 36 τσεκίνα γιά νά τά παραδώσει στήν κυρά της, ὡς ἀμοιβή γιά νά παντρέψει ἡ τελευταία τήν ψυχοκόρη της Κασσιάντρα µέ τόν Νικολό καί νά ἀπομακρύνει τόν γέροντα Ἀρµένη (Γ' 5-14). Τά χρήµατα ὁ Νικολός τά ἔχει κλέψει ἀπ' τόν πατέρα του Γιάκουµο, ὁ ὁποῖος ἀνακοινώνει στόν Δάσκαλο τήν κλοπή, ἀναφέροντας τά τσεκίνα µέ τήν ἀντιστοιχία τους σέ ὑπέρπυρα:

πλιό παρά γίλια πέρπερα µοῦ κλεψε, δάσκαλέ µου

(Δ' 151)

Ἄρα τά 36 τσεκίνα εἶναι 1000 ὑπέρπυρα καί κάτι παραπάνω. Ἐδῶ λοιπόν ἡ ἀντιστοιχία εἶναι 1 τσεκίνο = 30 ὑπέρπυρα καί ὄχι 1 τσεκίνο = 20 ὑπέρπυρα, ὅπως στό χωρίο πού µεταφέρει ὁ Κακλαµάνης (µ' αὐτή τήν ἀντιστοιχία τά 36 τσεκίνα εἶναι ἀκριβῶς 1080 ὑπέρπυρα). Ἡ ἀντιστοιχία ὁµως αὐτή µᾶς ὀδηγεῖ στό ἔτος 1600 περίπου¹⁴ καί ὄχι στά ἔτη

10. Ὁ.π., 33.

11. Ὁ.π.

12. Ὁ.π., 32. Ἡ ὑπογράµµιση δική µου.

13. ΠΟΛΙΤΗΣ, 113.

14. Ὁ.π., ρσ', 113, καί Γλωσσάριο, λ. *πέρπερα*, ὅπου καί παραπομπή σέ πάλαιότερη βιβλιογραφία.

1577-83. Σέ άλλο σημείο τοῦ ἔργου (Α' 317) ὁ Ἀρμένης λέει πῶς θά δωρίσει στήν Πουλίσένα 2.000 «πέριτρα». Ἡ Ἀννούσα (Γ' 369) ὑπολογίζει τά χρήματα αὐτά σέ 50 τσεκίνα. Ἐδῶ ἡ ἀντιστοιχία λοιπόν είναι: 1 τσεκίνο = 40 ὑπέριτρα,¹⁵ ἀντί 1 τσεκίνο = 20 ὑπέριτρα, ἀντιστοιχία πού ἀναφέρεται στό χωρίο τοῦ Κακλαμάνη. Εἶναι αὐτές «μικρές ἀποκλίσεις»;

Μέ ὅσα ἀνέπτυξα πιά πάνω, γίνεται νομίμως φανερό ὅτι ὁ Χορτάτης δέν ἔδινε σημασία στή ρεαλιστική ἀντιμετώπιση τῆς ἀντιστοιχίας τῶν νομομαίων. Κανένα χρονολογικό συμπέρασμα δέν μπορεῖ νά προκύψει ἀπό τίς ἀναφορές αὐτές.

3) Ὁ Κακλαμάνης ὑποθέτει ὅτι ἐπειδή, ὅπως πιστεύει, «ἡ τρίχρονη ἐπιδημία πανούκλας πού ταλαιπώρησε τήν Κρήτη μεταξύ 1592 καί 1595 [...] ἀλλοίωσε σοβαρά τόν ἀστικό, κυρίως, πληθυσμό τοῦ νησιοῦ» εἶναι «ἐξαιρετικά δύσκολο, ἂν ὄχι ἀπίθανο, οἱ θεατές τοῦ *Κατσούρμπος* νά διατηροῦσαν ἔστω καί ἀμυδρή ἀνάμνηση γιά τόν Ἰταλό αὐτόν ἀξιωματικό εἴκοσι χρόνια περίπου μετά τό θάνατό του»¹⁶. Ἡ ἐκφραση του: «ἐξαιρετικά δύσκολο, ἂν ὄχι ἀπίθανο» δηλώνει σαφῶς μιά ὑπόθεση· ὡστόσο στηριζόμενος στήν ὑπόθεσή του αὐτή, προχωρεῖ στήν ἐξαγωγή «βεβαίων», κατά τή γνώμη του, συμπερασμάτων.

Καί ἐδῶ θά ἠθελα νά παρατηρήσω, ἐπιτροσεθῶς, τά ἀκόλουθα:

α') Δεκαπέντε ἢ καί εἴκοσι χρόνια δέν εἶναι πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, ὥστε νά μή θυμῶνται, οἱ παλαιότεροι, ἔνα φημισμένο στρατιωτικό πού ἦρθε στήν Κρήτη μέ φιλόδοξες προθέσεις καί πέθανε στό νησί, ὕστερα ἀπό ολιγόμηνη ὑπηρεσία καί μακρά ἀσθένεια. Πιθανόν καί κάποιοι νεότεροι νά εἶχαν ἀκουστά τήν ἱστορία του.

β') Ἀσφαλῶς πολλοί πέθαναν ἀπό τήν πανούκλα, αὐτό ὅμως ἀποτελεῖ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ καί ὄχι «ἀλλοίωσή» του. Ἡ κωμωδία ἀπευθυνόταν βέβαια στούς ἐπιζήσαντες καί αὐτοί μποροῦσαν νά θυμῶνται τόν Rangone. Ἀλλά σέ ποιό κοινό ἢ σέ ποιούς ἀγνωστές ἀπευθυνόταν τό ἔργο; Ἀσφαλῶς ἔνα μέρος του ἦταν λόγιο, ἄρα πληροφορημένο. Ἐκεῖνοι πού γνώριζαν τόν Κάτουλο, τόν Μαρτιάλο, τόν Ὀράτιο, τόν Κουντιλιανό (αὐτοί οἱ ποιητές καί ὁ ρήτορας ἀναφέρονται στήν κωμωδία) ἦταν ἄτομα πού μποροῦσαν νά ξέρονταν τί συνέβη μέ τόν Rangone.

γ') Ὁ Κακλαμάνης σημειώνει: «Ὁ Rangone, παρὰ τίς ἠχρές καί τίς πολυδιαφημισμένες στρατιωτικές περγαμνές του, δέν μπόρεσε νά ἀνταποκριθεῖ στίς ὑψηλές ἀπαιτήσεις τῆς ἀποστολῆς του, οὔτε καί νά ἐπαληθεύσει τίς ἐλπίδες ὅσων ὑποστηρίζαν καί πέτυχαν τό διορισμό του στήν Κρήτη σέ μιά ἐξαιρετικά δύσκολη καί ἀποφασιστική περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ. Εὐάλωτος ἀπό τό κλίμα τῆς Κρήτης, ὅπως καί τόσο ἄλλοι Ἰταλοί ἀξιωματικοί καί στρατιῶτες, δέν προσέφερε τό μεγαλεπήβολο ἔργο πού οἱ Ἀρχές περίμεναν ἀπό αὐτόν. Ὁ Rangone ἦταν φημισμένος στρατιωτικός, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ προσφορά του στίς περιστάσεις ἐκείνες ὑπῆρξε μηδαμινή. Ὁ Δάσκαλος ἐπιχειρεῖ νά συγκρίνει τόν φημισμένο αὐτό μισθοφόρο ἀπό τή Μόδενα μέ τόν καυχισάρο Κουστολιέρη, μ' ἀποτελεσμα νά ἀναδεικνύεται γιά ἄλλη μιά φορά στά μάτια τῶν θεατῶν σέ κωμική καρικατούρα»¹⁷.

Συμφωνῶ ἀπολύτως μέ τήν παραπάνω διαπίστωση τοῦ Κακλαμάνη, ἀλλά ἐνῶ ἐκεῖνος πιστεύει ὅτι οἱ σκέψεις του αὐτές συνηγοροῦν γιά τή χρονολόγηση τοῦ ἔργου λίγο μετά τό θάνατο τοῦ Rangone ἐγώ ὀδηγοῦμαι σέ ἐντελῶς ἀντίθετα συμπεράσματα.

15. Ὁ.π., ρσζ'.

16. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, 29.

17. Ὁ.π., 30.

Είναι δυνατόν ο Χορτάτσης νά ἐνέπλεξε στήν κωμωδία του ἕναν ἐντελῶς πρόσφατα χαμένο ἀνώτερο ἀξιωματοῦχο τῆς Βενετίας; Νά τόν ἐμφάνιζε στά μάτια τῶν θεατῶν ὡς πρόσωπο πού τό ἐξύμνησε μιά «κωμική κωμικοῦρα» λίγο μετά τό θάνατό του; Θά ἦταν πρόκληση ἀδιανοήτη γιά τίς βενετικές ἀρχές, ἀλλά καί γιά τήν κοινή γνώμη γενικότερα. (Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὁ ἄτυχος Rangone δέν θέλησε βέβαια νά πεθάνει καί νά μὴ φανεῖ χρήσιμος γιά τήν Κρήτη!) Ἀντίθετα, 15 ἢ 20 χρόνια μετά τό θάνατό του μποροῦσε ἄφοβα νά ἀναφερθεῖ τό ὄνομά του μέ ἰλαρότητα σέ μιά κωμωδία.

δ') Ὁ Rangone θάφτηκε στόν Χάνδακα εἴτε στό κοιμητήρι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Φραγκίσκου, ὅπως ὀρθά ὑποθέτει ὁ Κακλαμάνης¹⁸, εἴτε σέ κάποιο ἄλλο κοιμητήρι. Ὁ τάφος του ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ὡς τό 1600 καί θύμιζε τήν παρουσία τοῦ Rangone πολλά χρόνια μετά τό θάνατό του. Εἶναι μάλιστα ἀρκετά πιθανόν –ὅπως τότε συνηθίζοταν– νά ὑπῆρχε ἐκεῖ καί κάποιο στομφοῶδες ἐπίγραμμα (σχεδόν ὅλα τά ἐπιγράμματα τῆς ἐποχῆς ἦταν στομφοῶδη).

ε') Ὁ Κακλαμάνης ὑποθέτει ὅτι, ὅταν ὁ Χορτάτσης ἔκανε τίς μεταγενέστερες προσθήκες (1595-1600) περὶ Μιχαὴλ Γενναίου καί Μεχμέτ τοῦ Γ', δέν ἀπάλειψε τή μνεῖα τοῦ Rangone (ὁ ὁποῖος κατὰ τόν Κακλαμάνη τότε εἶχε ξεχαστεῖ) γιατί, ὅπως γράφει, «αὐτό δέν ἦταν ἀναγκαῖο καί ἐπιπλέον θά ἐπηρέαζε τήν πλοκή καί τήν ὀργάνωση τοῦ λόγου τῆς Δ 8 σκηνῆς, μᾶς ἀπό τίς κωμικότερες σκηνές τοῦ *Κατσούρμου*»¹⁹.

Δέ θά συμφωνήσω καί πάρα. Κατ' ἀρχὴν ἂν ὁ Rangone εἶχε ὄντως ἐντελῶς ξεχαστεῖ, θά ἦταν ἀπολύτως «ἀναγκαῖα» ἡ ἀπάλειψη τοῦ ὀνόματός του, ἀφοῦ αὐτό θά ἦταν παντελῶς ἀγνωστο στους ἀναγνώστες ἢ θεατές. Ἐπειτα, ἡ ἀπάλειψη τοῦ ὀνόματος καί ἀντικατάστασή του μέ ἕνα ἄλλο (φανταστικοῦ ἢ ὑπαρκτοῦ προσώπου) διόλου δέ θά ἐπηρέαζε τήν πλοκή. Θυμίζω ὅτι ὁ Δάσκαλος ἀναφέρει τό ἐπίγραμμα πού ὑποτίθεται ὅτι συνέταξε γιά τόν Rangone, γιά νά δείξει στόν Κουστουλιέρη τήν ἰκανότητά του στήν «ἐγκωμιστικὴ» ποίηση. Σέ τί θά μεταβαλόταν ἡ πλοκή ἂν ἔγραφε ἄλλο ὄνομα καί ἄλλαξε τίς τελευταῖες λέξεις τοῦ ἐπόμενου στίχου, λόγω ρίμας; Τέλος, δέν κατανοῶ τί ἐννοεῖ ὁ Κακλαμάνης μέ τόν ὄρο «ὀργάνωση τοῦ λόγου», ἡ ὁποία ὑποτίθεται θά διαταρασσόταν ἂν ἀπομακρυνόταν τό ὄνομα Rangone. Μήπως ἐννοεῖ τῆ ρίμα; Αὐτό θά ἦταν ἀστεῖο πρόβλημα γιά τόν Χορτάτση.

Ἀπό ὅσα παραπάνω ἀναπτύξαμε γίνεται νομίζω φανερό, ὅτι οὐδεὶς λόγος συντρέχει γιά νά μεταβάλουμε τή χρονολόγηση τοῦ *Κατσούρμου* πού ὑπέδειξε ὁ Λίνος Πολίτης, στηριγμένος σέ σοβαρότατες ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τοῦ κειμένου. Ὁ *Κατσούρμος*, λοιπόν, γράφτηκε ἀνάμεσα στό 1595 καί στό 1601.

Ὁ Κακλαμάνης, δυστυχῶς, ἐπιχειρεῖ ἐπίσης μιά ἀσαφῆ ἀναχρονολόγηση καί τῆς *Ἐρωφίλης* καί τῆς *Πανώρις*. Οἱ ἀπόψεις του περὶ παραιοτάτων στά Χανιά στηρίζονται καί πάλι μόνο σέ ἀναπόδεικτες ὑποθέσεις. Θά τίς ἀντικρούσουμε μέ ἄλλη εὐκαιρία.

18. Ὁπ., 28.

19. Ὁπ., 31.